

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील महिलांची भूमिका

चिन्ना पुसू पुंगाटीएम . ए.(इतिहास), बी .एड.,सेट भगवंतराव कला व विज्ञान महाविद्यालय, एटापल्ली, जि.गडचिरोली

गोषवारा:-

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी चालवलेली एक व्यापक आणि ऐतिहासिक लढाई होती, ज्यामध्ये पुरुषांसोबत महिलांचाही महत्त्वपूर्ण वाटा होता. महिलांनी पारंपरिक सामाजिक बंधने तोडून स्वातंत्र्यलढ्यात सहभाग घेतला. त्यांनी सत्याग्रह, क्रांतिकारक चळवळी, समाजसुधारणा आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून या लढ्याला बळ दिले. 1857 च्या स्वातंत्र्य संग्रामात झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल यांसारख्या योद्धिनींनी इंग्रजांविरुद्ध शस्त्र उचलले. पुढे गांधीजींच्या नेतृत्वाखालील असहकार, सविनय कायदेभंग आणि भारत छोडो आंदोलनात सरोजिनी नायडू, अरुणा आसफ अली, कमला नेहरू, कस्तुरबा गांधी यांसारख्या महिलांनी नेतृत्व केले. क्रांतिकारक चळवळीत प्रीतिलता वड्डेदार, दुर्गा भाभी, कल्पना दत्त यांनी ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात साहसी कारवाया केल्या. याशिवाय, सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई यांनी शिक्षण व समाजसुधारणेत मोठे योगदान दिले. स्वातंत्र्यानंतरही भारतीय संविधानाच्या निर्मितीत हंसा मेहता, राजकुमारी अमृत कौर, दुर्गाबाई देशमुख यांसारख्या यांचा महत्त्वाचा सहभाग राहिला. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांची भूमिका केवळ सहायक नव्हती, तर त्यांनी नेतृत्व प्रदान करून संघर्षात मोठा वाटा उचलला. त्यांचे साहस, समर्पण आणि बलिदान यामुळेच आज भारत स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून उभा राहिला आहे. या महिलांचे कार्य नव्या पिढीसाठी प्रेरणादायी ठरते.

बीजशब्द :-

1. महिलांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील प्रारंभिक योगदान
2. गांधीवादी चळवळ आणि महिलांचा सहभाग
3. समाजसुधार आणि शिक्षणातील महिलांचा योगदान
4. महिलांचे बलिदान आणि संघर्ष
5. महिलांसाठी पुढील वाटचाल आणि प्रेरणा

प्रस्तावना:-

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही केवळ पुरुषांची नव्हती, तर महिलांनीही त्यात मोठे योगदान दिले. ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात लढताना महिलांनी आपल्या कर्तृत्वाने देशभक्तीचे उत्तम उदाहरण घडवले. स्त्रिया केवळ स्वातंत्र्यसैनिक म्हणूनच नव्हे, तर सामाजिक सुधारक, क्रांतिकारक, विचारवंत आणि नेतृत्व करणाऱ्या व्यक्ती म्हणूनही पुढे आल्या.

अनेक महिलांनी सत्याग्रह, आंदोलने आणि समाजसुधारणांमध्ये महत्त्वाचे योगदान दिले. काहीनी क्रांतिकारक चळवळीतही भाग घेतला, तर काहीनी समाजसुधारणांद्वारे स्त्रियांना शिक्षण आणि स्वावलंबनाच्या वाटेवर नेले. महिलांचे हे योगदान केवळ स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठीच नव्हते, तर भारताच्या सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक प्रगतीतही त्यांची महत्त्वाची भूमिका राहिली आहे. स्वातंत्र्यानंतरही भारतीय महिलांनी संविधान निर्मितीपासून ते आजच्या आधुनिक भारताच्या उभारणीत मोठा वाटा उचलला आहे. या शोधनिबंधात भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील महिलांची ऐतिहासिक भूमिका, त्यांच्या संघर्षाची कहाणी आणि त्यांचा पुढील पिढ्यांसाठी प्रेरणादायी वारसा यांचा आढावा घेतला जाईल.

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीची पार्श्वभूमी :-

भारतातील राष्ट्रीय चळवळ ही ब्रिटिश राजवटीपासून स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी झालेली संघर्षमय लढाई होती. १८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामापासून १९४७ पर्यंत, विविध आंदोलनांच्या माध्यमातून भारतीय जनतेने स्वातंत्र्यासाठी संघटित प्रयत्न केले. या लढ्याचा प्रभाव समाजाच्या सर्व स्तरांवर पडला आणि पुरुषांसह महिलांनीही मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेतला. १८५७ च्या उठावाला भारताचा पहिला स्वातंत्र्य संग्राम मानले जाते. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल यांसारख्या स्त्रियांनी इंग्रजांविरुद्ध शस्त्र उचलले. या लढ्यानंतर देशभर राष्ट्रवादाचे बीज पेरले गेले आणि स्वातंत्र्य चळवळ अधिक व्यापक होत गेली. १९व्या शतकात समाजसुधारणांचे वारे वाहू लागले. स्त्री-शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्रियांवरील अन्याय दूर करण्यासाठी सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई यांसारख्या समाजसुधारकांनी मोठे कार्य केले. २०व्या शतकाच्या प्रारंभी महात्मा गांधींनी स्वातंत्र्य आंदोलनात सत्याग्रह आणि अहिंसेच्या तत्वांचा अवलंब केला. असहकार चळवळ, सविनय कायदेभंग आणि भारत छोडो आंदोलन या टप्प्यांमध्ये महिलांचा मोठा सहभाग वाढला. सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी, अरुणा आसफ अली, कमला नेहरू यांसारख्या महिलांनी नेतृत्व केले. दुसरीकडे, क्रांतिकारक चळवळीतही

दुर्गा भाभी, प्रीतिलता वड्डेदार, कल्पना दत्त यांसारख्या धैर्यशाली स्त्रियांनी ब्रिटिश सत्तेविरोधात लढा दिला. भारतीय राष्ट्रीय चळवळ केवळ राजकीय स्वातंत्र्यासाठी नव्हती, तर ती सामाजिक परिवर्तनाची चळवळही होती. या संघर्षांनी महिलांना अधिक सक्षम आणि जागरूक केले. त्यामुळे, स्वातंत्र्यानंतर महिलांना शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय क्षेत्रात संधी मिळू लागल्या. या पार्श्वभूमीवर भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांनी बजावलेल्या भूमिकेचे विशेष महत्त्व आहे.

१८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामातील महिलांची भूमिका:-

१८५७ चा स्वातंत्र्य संग्राम हा ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध भारताने केलेला पहिला मोठा सशस्त्र उठाव होता. या लढ्यात पुरुषांसोबत महिलांनीही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यावेळी समाजात महिलांना लढाईसाठी कमी लेखले जात होते, परंतु या संघर्षात त्यांनी शौर्य आणि धैर्याचे उत्तम उदाहरण घालून दिले.

१. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई झाशीची राणी लक्ष्मीबाई या १८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामातील सर्वात प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वांपैकी एक होत्या. आपल्या झाशीच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध पराक्रमी लढा दिला. त्यांनी स्वराज्य टिकवण्यासाठी सैन्य उभारले, युद्धकौशल्य शिकले आणि ब्रिटिश सेनेला प्रबळ प्रत्युत्तर दिले. "मी माझी झाशी देणार नाही" हा त्यांचा निर्धार आजही प्रेरणादायी आहे. रणांगणावर त्यांनी वीरमरण पत्करले, परंतु त्यांचा पराक्रम भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा प्रतीक बनला.

२. बेगम हजरत महल अवधच्या बेगम हजरत महल यांनी १८५७ च्या उठावात महत्त्वाची भूमिका बजावली. ब्रिटिशांनी अवधचा नवाब वाजिद अली शाह यांना हद्दपार केल्यानंतर त्यांनी लखनौमध्ये उठावाचे नेतृत्व केले. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली स्थानिक नागरिक आणि सैनिकांनी ब्रिटिश सत्तेविरोधात बंड पुकारले. त्यांनी हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचा आदर्श ठेवत देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष केला.

३. झलकारीबाई झलकारीबाई या झाशीच्या राणीच्या सैन्यातील एक पराक्रमी योद्ध्या होत्या. युद्धकौशल्य आणि धैर्याच्या बळावर त्यांनी झाशीच्या स्वातंत्र्यलढ्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. इंग्रजांची दिशाभूल करण्यासाठी त्यांनी स्वतःला राणी लक्ष्मीबाईच्या वेशात सादर केले आणि झाशीच्या सैन्याला वेळ मिळवून दिला. त्यांच्या त्यागामुळे झाशीच्या सेनेला अधिक काळ टिकून राहता आले.

४. ऊदा देवी आणि दलित महिला योद्ध्या ऊदा देवी या १८५७ च्या संग्रामातील दलित समाजातील एक पराक्रमी स्त्रीयोद्ध्या होत्या. त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध लढण्यासाठी सैन्य तयार केले आणि अनेक इंग्रज सैनिकांचा पराभव केला. त्यांच्यासारख्या अनेक दलित महिलांनी स्वातंत्र्यासाठी प्राणार्पण केले.

५. अवधच्या महिलांचा सहभाग अवधमध्ये अनेक स्त्रियांनी स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला. सामान्य गृहिणींनीही शस्त्र उचलली आणि पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून ब्रिटिशांविरुद्ध लढल्या. त्यांनी बंडखोर सैनिकांना अन्न, शस्त्रसामग्री आणि आसरा पुरवून मदत केली. १८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामात महिलांनी केवळ पारंपरिक भूमिका बजावल्या नाहीत, तर रणांगणात प्रत्यक्ष लढून पराक्रम गाजवला. त्यांच्या योगदानामुळे ब्रिटिश सत्तेला मोठा धक्का बसला आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला नवीन प्रेरणा मिळाली. या स्त्रियांनी दाखवलेले धैर्य पुढील पिढ्यांसाठी प्रेरणादायी ठरले आणि भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा पाया अधिक मजबूत झाला.

राष्ट्रवादी चळवळ आणि महिलांचा सहभाग:-

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही राजकीय सामाजिक जागृतीची आणि राष्ट्रवादाची चळवळ होती. या चळवळीत महिलांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. महिलांनी सक्रियपणे सत्याग्रह केले आणि ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध लढा दिला.

१. बंगाल विभाजन आणि स्वदेशी चळवळ (१९०५) ब्रिटिश सरकारने १९०५ मध्ये बंगालचे विभाजन केल्यावर संपूर्ण देशात स्वदेशी चळवळ सुरू झाली. या चळवळीत महिलांनी विदेशी वस्त्रांवर बहिष्कार टाकून स्वदेशी उत्पादनांचा प्रचार केला. भगिनी निवेदिता, सरला देवी, बासंती देवी, आणि अन्य महिलांनी जनजागृतीसाठी पुढाकार घेतला.

२. महात्मा गांधी आणि महिलांचा सहभाग महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील असहकार चळवळ (१९२०), सविनय कायदेभंग चळवळ (१९३०) आणि भारत छोडो आंदोलन (१९४२) यामध्ये महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला.

• सरोजिनी नायडू – पहिल्या भारतीय महिला काँग्रेस नेत्या होत्या. त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत नेतृत्व केले आणि मिठाच्या सत्याग्रहात भाग घेतला.

• कस्तुरबा गांधी – त्यांनी महात्मा गांधींसोबत अनेक सत्याग्रह आणि हरिजन चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला.

• कमला नेहरू – पती पंडित जवाहरलाल नेहरूंसोबत अनेक चळवळीत सहभागी होऊन स्वदेशी व खादीचा प्रचार केला.

- अरुणा आसफ अली – १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनात त्यांनी भूमिगत जाऊन कार्य केले आणि आंदोलनाचे नेतृत्व केले.

क्रांतिकारक चळवळ आणि महिलांचा सहभाग व योगदान:-

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांनी केवळ अहिंसक आंदोलनातच नव्हे, तर सशस्त्र क्रांतिकारक चळवळीतही मोठा सहभाग घेतला. त्यांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध लढा दिला, गुप्तचर म्हणून कार्य केले, शस्त्रसज्ज गटांमध्ये सामील झाल्या आणि आपल्या प्राणांची आहुती दिली.

१. भीकाजी कामा- भारतीय स्वातंत्र्याचा झेंडा परदेशात फडकवणारी क्रांतिकारी भीकाजी कामा या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कार्य करणाऱ्या अग्रगण्य महिला होत्या. १९०७ मध्ये त्यांनी जर्मनीतील स्टुटगार्ट येथे पहिल्यांदा भारतीय स्वातंत्र्याचा झेंडा फडकवला आणि ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध जगभरात प्रचार केला. त्यांनी क्रांतिकारकांसाठी आर्थिक मदतही पुरवली.

२. दुर्गा भाभी- भगतसिंग यांच्या सोबतीने क्रांतिकार्य दुर्गा देवी वर्मा, ज्यांना दुर्गा भाभी म्हणून ओळखले जाते, या भगतसिंग, चंद्रशेखर आझाद आणि राजगुरूसारख्या क्रांतिकारकांसोबत ब्रिटिशांविरुद्ध कार्यरत होत्या. त्यांनी भगतसिंग यांच्या लाहोर ते कोलकाता पलायनात मदत केली आणि नंतर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांवर हल्ला केला.

३. कल्पना दत्त- चित्तगोंग शस्त्रागार लुट प्रकरणातील नायिका कल्पना दत्त यांनी सूर्य सेन यांच्या नेतृत्वाखालील चित्तगोंग शस्त्रागार लुटीत भाग घेतला. त्यांनी शस्त्रास्र प्रशिक्षण घेतले आणि ब्रिटिश पोलीस व लष्कराविरुद्ध लढा दिला. अटक झाल्यानंतर त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा सुनावण्यात आली, पण नंतर मुक्त करण्यात आले.

४. प्रीतिलता वड्डेदार- इंग्रजांविरुद्ध आत्मबलीदान करणारी वीरांगना प्रीतिलता वड्डेदार या सूर्य सेन यांच्या नेतृत्वाखालील क्रांतिकारक गटातील महत्त्वाच्या सदस्य होत्या. १९३२ मध्ये त्यांनी पाठीचा क्लब हल्ल्यात ब्रिटिश अधिकाऱ्यांवर आक्रमण केले. पकडले जाण्यापूर्वी त्यांनी विष प्राशन करून आत्मबलिदान केले.

५. राणी गाइदिन्ल्यू- नागा समाजातील क्रांतिकारी नेत्या राणी गाइदिन्ल्यू यांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध नागा समाजाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढा दिला. वयाच्या १६व्या वर्षी त्यांना अटक करण्यात आले आणि दीर्घ काळ तुरुंगवास भोगावा लागला. त्यांच्या स्वातंत्र्यलढ्याला "नेहरूंनी" मान्यता दिली आणि त्यांना "राणी" ही पदवी बहाल करण्यात आली.

६. झलकारीबाई- झाशीच्या लढाईतील गुप्तहेर आणि योद्धा झलकारीबाई या झाशीच्या राणी लक्ष्मीबाईंच्या सैन्यात होत्या. युद्धाच्या वेळी त्यांनी लक्ष्मीबाईंच्या रूपात ब्रिटिश सेनेला दिशाभूल करून झाशीच्या सैन्याला वेळ मिळवून दिला. त्यांच्या त्यागामुळे झाशीच्या सैन्याला अधिक काळ संघर्ष करता आला.

महिलांच्या सामाजिक सुधारणा आणि शिक्षणासाठीच्या चळवळीतील सहभाग :-

भारतीय राष्ट्रीय चळवळ ही केवळ स्वातंत्र्यासाठीची लढाई नव्हती, तर ती सामाजिक सुधारणांसाठीही प्रेरक ठरली. विशेषतः महिलांचे शिक्षण, सामाजिक सन्मान आणि हक्क यासाठी विविध चळवळी उभ्या राहिल्या. अनेक समाजसुधारक आणि स्वातंत्र्यसैनिकांनी महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी योगदान दिले.

१. शिक्षणाच्या प्रवाहात महिलांचा प्रवेश भारतातील महिलांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात होते. पण १९व्या शतकात समाजसुधारणांचे वारे वाहू लागले आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न झाला.

• सावित्रीबाई फुले आणि ज्योतिबा फुले- सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या शिक्षिका होत्या. त्यांनी मुलींसाठी पहिला शाळा सुरू केली आणि शिक्षण हे महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी महत्त्वाचे साधन ठरले.

• पंडिता रमाबाई- पंडिता रमाबाई यांनी विधवा शिक्षण आणि महिलांसाठी स्वतंत्र शिक्षण संस्था सुरू केल्या. त्यांनी महिलांच्या हक्कांसाठी मोठे कार्य केले.

• महर्षी कर्वे- त्यांनी विधवा शिक्षणाची चळवळ सुरू करून स्त्रियांना उच्च शिक्षण मिळावे यासाठी योगदान दिले.

२. स्त्री-हक्क आणि समाजसुधारणा महिलांना केवळ शिक्षणच नव्हे, तर सामाजिक अन्यायांपासून मुक्त करण्यासाठीही विविध चळवळी झाल्या.

३. स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांचा सामाजिक जागृतीसाठी सहभाग स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांनी केवळ ब्रिटिशांविरुद्ध आंदोलन केले नाही, तर समाजसुधारणांसाठीही मोठे योगदान दिले.

• सरोजिनी नायडू- त्यांनी महिलांच्या मतदान हक्कासाठी कार्य केले.

• कमला नेहरू आणि कस्तुरबा गांधी- त्यांनी स्त्रियांमध्ये राष्ट्रवाद आणि सामाजिक सुधारणा यासाठी जनजागृती केली.

• अरुणा आसफ अली- भारत छोडो आंदोलनात त्यांनी महिलांना संघटित केले.

निष्कर्ष:-

- * विविध क्षेत्रांत सहभाग: भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत महिलांनी केवळ राजकीयच नव्हे, तर सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांतही महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.
- * नेतृत्व आणि संघटना: अनेक महिलांनी चळवळीत सक्रिय नेतृत्व केले, संघटना स्थापन केल्या आणि आंदोलनांमध्ये सहभागी झाल्या.
- * सामाजिक सुधारणा: महिलांनी शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह प्रतिबंध यांसारख्या सामाजिक सुधारणांच्या चळवळींमध्येही योगदान दिले.
- * गांधीजींचा प्रभाव: महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील चळवळींमध्ये महिलांचा मोठा सहभाग दिसून आला, ज्यामुळे महिलांना सार्वजनिक जीवनात सक्रिय होण्याची संधी मिळाली.
- * राष्ट्रवादी भावना: महिलांनी राष्ट्रवादी भावना जागृत करण्यात आणि स्वातंत्र्यलढ्यात जनमत तयार करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.
- * संघर्ष आणि त्याग: अनेक महिलांनी स्वातंत्र्यलढ्यात तुरुंगवास भोगला, लाठीमार सहन केला आणि आपल्या कुटुंबाचा त्याग केला.
- * प्रतीकात्मक भूमिका: राणी लक्ष्मीबाई, सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी यांसारख्या महिलांनी स्वातंत्र्यलढ्यात प्रतीकात्मक भूमिका बजावली आणि इतरांना प्रेरणा दिली.
- * वारसा: भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील महिलांचे योगदान आजही प्रेरणादायी आहे आणि महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी महत्त्वाचे आहे.

संदर्भसूची:-

1. गांधीयुगीन महिला नेतृत्व – संपादक: के. एन. पाणिग्राही, नॅशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली.
2. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान – लेखिका: उषा मेहता, प्रकाशक: ओरिएंट ब्लॅकस्वान.
3. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महिला आणि त्यांची भूमिका – डॉ. शकुंतला महाजन, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
4. स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांचे योगदान – इतिहास संशोधन परिषद, पुणे विद्यापीठ.
5. राणी लक्ष्मीबाई व इतर महिला स्वातंत्र्यसेनानी – संकलन: डॉ. एस. एन. शर्मा, प्रकाशक: स्टर्लिंग पब्लिशर्स.
6. महिला व राष्ट्रवाद: भारतीय इतिहासातील भूमिका – लेखिका: कुमकुम संघारी, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
7. भारतीय राष्ट्रीय चळवळ (1857-1947)-महिलांचे योगदान-बिपिन चंद्र, प्रकाशक: पेंग्विन इंडिया.
8. स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रिया – समाज आणि राजकारण-डॉ. प्रमिला नाईक, मराठवाडा विद्यापीठ प्रकाशन.
9. स्त्री चळवळ आणि भारतीय समाजव्यवस्था-डॉ. माधुरीदेसाई, स्नेहालय प्रकाशन.
10. महिलांचा स्वातंत्र्यलढ्यातील संघर्ष आणि त्याचे परिणाम – भारतीय ऐतिहासिक संशोधन संस्था, नवी दिल्ली.